

O transformaciji in radikalizaciji študentskih gibanj

Univerza in kolesje kapitalizma

Člani študentskega gibanja *Students for a Democratic Society* (SDS) so pred skoraj pol stoletja v *Porthuronski izjavi* zapisali: »Če se zdi, da skušamo doseči nedosegljivo, potem naj se ve, da ravnamo tako, da bi se izognili nepredstavljevemu.« (Hayden idr., 1986: 586) Dejanska specifičnost takratnega zgodovinskega trenutka, ki spada v šestdeseta leta dvajsetega stoletja, se skozi današnjo percepcijo realnosti zdi zgolj navidezna: ko študentje v Port Huronu (Michigan, ZDA), kjer je med 11. in 15. junijem 1962. leta nastal omenjeni dokument, zapišejo, da bi se radi »izognili nepredstavljevemu«, merijo na zelo podoben položaj, kot ga lahko znotraj sfere izobraževalnih institucij in univerze ter tudi nacionalne države ter (globalne) družbenopolitične ureditve v večini zaznavamo tudi danes.

Hkrati ne bomo tvegali preveč, če (takratno in današnjo) »nedosegljivost« izenačimo z (današnjo in takratno) nujnostjo preloma z dominantno kapitalistično ideologijo, ki poskuša doseči konstantno ohranjanje *statusa quo*, kamor lahko med drugim vključimo konsolidiranje obstoječih (hierarhičnih) družbenih razmerij, nadvlado posameznika nad posameznikom, družbeno neenakost, izkoriščanje, omejitve svobode, številne diskriminacije, nedemokracija, protidemokracija in vseobsegajočo diktaturo kapitala.

Študentski upori predvsem – četudi bomo v nadaljevanju pokazali, da je njihova vloga veliko širša – problematizirajo vlogo univerze: opozarjajo na njeno zaprtost, rigidnost, zastarelost in pasivno pozicijo sprejemanja družbene realnosti. Univerza je v tem pogledu – sledeč Althusserju (2000) – eden ideoloških aparatov države, ki je s svojim delovanjem vsakršni oblasti predvsem orodje, s katerim lahko obvladuje in širi svojo hegemonijo. Ker so znotraj kapitalističnega svetovnega sistema (Wallerstein, 2006), katerega glavni cilj je neskončna akumulacija kapitala, v ospredju predvsem ekonomski interesi, je univerza zaradi svoje (načrtno) neaktivne vloge pri spreminjanju obstoječega lahko prepoznana zgolj kot družbenopolitični akter, ki se zaradi lastne (ekonomske) koristi pridružuje tokovom enodimenzionalnega razumevanja sveta.

Po neoliberalni ideologiji naj bi bila paradna atributa kapitalizma »prosti« trg in »svoboda« trgovina, zato univerzi ne preostane nič drugega, kot da se obnaša po logiki ekonomskega subjekta, ki na trgu z drugimi subjekti tekmuje v želji po doseganju najboljših rezultatov v lastno korist. S tem se je prisiljena odreči vsakršnemu zoperstavljanju sistemu, saj bi tako škodila tako celotni strukturi kot predvsem – kar je zanjo najpomembnejše – svojim interesom.

Tovarna znanja

Univerza je danes enako pomembna za ekonomijo, kot so bile v času industrijskega razvoja za gospodarstvo pomembne tovarne (Hayden, 2005: 31). Izhajajoč iz te trditve lahko sledimo premislekom Jerrya Farberja, ki se v razpravi z naslovom *The Student as Nigger* sprašuje o vlogi študentov znotraj univerzitetnega izobraževalnega sistema. Farber (1998) ugotavlja, da so študentje na univerzi na enak način vključeni v verige kot delavci v tovarni, pri obeh skupinah gre za številne podobnosti, ki se kažejo predvsem v podrejenosti, vodljivosti in izkoriščanju. Farber nadaljuje: »Sužnjev se ne da izobraziti, lahko se jih samo trenira, oziroma, če uporabim še bolj grdo in časovno primernejšo besedo – lahko se jih samo programira« (ibid.). Univerza prek svojih institucij, ki venomer težijo k ohranjanju svojega nespremenjenega položaja, ustvarja takšen model študentov, ki so pripravljene in predvsem natančno usmerjeni, kako naj delujejo med študijskim procesom, pri čemer morajo biti njihove misli, vedenje in ravnanje ujeti v okviru strogo dovoljenega in zaželenega.

Študentje so na tej točki prisiljeni, da delujejo konformistično in da se osredinjajo zgolj na ponujeni kurikulum, ki ga na postavkah starih, preizkušeno delujočih kategorij (pred)določa univerza. S tem teži k zagotavljanju nizke dinamike znotraj različnih skupin študentov, ki se zaradi vsiljevanja pogoja indiferentnosti niso sposobni odzvati na očitno diskrepanco med intenzivnostjo sprememb v družbi in (ne)intenzivnostjo sprememb na univerzi. Tako so študentje prepoznani zgolj kot posamezniki v kolesju izobraževalnega procesa. Reducirani so na opravljanje ponavljajočih se nalog, s katerimi utrjujejo samo vsakodnevno rutino in »uporabno« znanje, ki ga bodo lahko v prizadevanju za lasten uspeh po končanem študiju uporabili na trgu delovne sile.

Zadnikar (2001: 55–71) v analizi *Šola pod liberalizmom* ugotavlja, da izobraževalne institucije (šola, fakulteta, univerza) »na konceptualni ravni in pri praktičnih prizadevanjih čedalje bolj vsiljujejo individualizacijo«. S tem izobraževalne ustanove študente oropajo solidarnosti in jih oddaljujejo oziroma odtujijo od skupnih, kolektivnih identitetnih priložnosti. To lahko vodi le v apatično delovanje študentov, ki ga producira delovanje univerze. Hayden (2005: 4) je v razmišljanjih o vlogi študentov v šestdesetih zapisal, da je apatija pravzaprav nekaj, kar sta si administracija in birokracija od nekdaj želeli: »Apatija ni bila naša napaka, niti naključje, ampak prej rezultat družbenega inženiringa institucij, ki nas učijo, zaposlujejo, zabavajo, dolgočasijo, kontrolirajo in hočejo, da sprejmemo absolutno nezmožnost drugačnega delovanja«. Zato je kakršen koli upor študentov še toliko manj mogoč, saj se ti ne morejo neposredno obrniti proti sami univerzi in njihovim institucijam, ker bi v resnici morali najprej spoznati, da je ravno ideologija univerze, ki jo nosita učni program in načrt, tisto skrito dejstvo, ki kontrolira in brzda njihovo željo po zoperstavljanju sistemu.

Kljub vsem omejitvam in oviram pa je treba zamajati stanje popolnega enoumja, ki na izobraževanje in univerzo gleda zgolj kot na kategorijo determinirane realnosti, v okviru

katere niso mogoče nikakršne spremembe. Ravno v tej zvezi se ponuja prostor konfrontacije z anahronizmi izobraževalnega sistema, ki kljub svojim prizadevanjem po vzpostavljanju *statusa quo* in oženu obzorja spopada idej študente (paradoksalno) spodbujajo k iskanju novih načinov prelomitve z neizogibnim in usodnim položajem. Prepoznana »nova kritična pozicija« mora predvsem izumiti takšne družbene in politične koncepte, ki bodo sprva spoznali, da je neoliberalizem študente že med študijem reduciral na potencialno delovno silo, ki se mora čimprej podrediti logiki trga in kapitala, ter omejil njihove misli in želje po uporu, kritičnosti in kreativnosti.

Percepcija in refleksija lastne pozicije študentov mora to zavedanje transformirati v delovanje, v katerem se bo študentsko gibanje zoperstavilo vladajoči ideologiji institucij, ki v največji meri koristijo izključno kapitalu, in prepoznati, da sta samo premikanje in odprava obstoječih družbenih (hierarhičnih) razmerij (edina) prava pot pri iskanju alternativ in boljše, pravičnejše realnosti, v kateri bodo študentje našli prostor za udejanjanje svojega emancipatornega potenciala, temelječega na novih oblikah sodelovanja, solidarnosti in vzajemne pomoči.

Proti predstavnštvu, za transformacijo in participacijo

Transformirana vloga se radikalno razlikuje od obstoječih oblik študentskih bojev, temelječih na načelu predstavnštva, ki delujejo zgolj v ustaljenih političnih praksah in s tem privolijo v neokorporativistično logiko premagovanja družbenih problemov. Naj se zdi še tako samoumevno, da so meje političnega delovanja v današnjem času zakoličene zgolj v (pre)ozkem prostoru dominantne predstavnške demokracije (*via* študentske organizacije *versus* vlada), je vsekakor treba te oblike gospostva zamenjati z novimi progresivnimi političnimi koncepti, ki bodo vključevali neposredne, kolektivne akcije in odpirali nova mesta študentskih bojev znotraj univerze in izobraževalnega sistema.

Študentska gibanja se morajo tako odreči predstavnški obliki demokracije, ki skuša vsako problematiko reševati znotraj danega sistema. Pri tem vprašanju se je smiselno spomniti na pesem *Leaders (Voditelji)*, ki jo leta 1967 objavil *underground* časopis *The Seed*. Z njo je želel opozoriti na zaskrbljenost glede sistema, vodstva in birokracije. V zadnjem delu besedila je zapisano: »Vemo, da sistem ne deluje, ker živimo na njegovih ruševinah. Vemo, da voditelji ne delujejo, ker nas vsi vedno znova pripeljejo do sedanje realnosti, tako dobri kot slabi voditelji ... Kar sistem razume kot organizacijo« */.../*, »je sistemska kletka, ki samovoljno omejuje mogoče. To ni nikoli delovalo. Vedno je proizvajalo sedanost.« (Breines, 1989: 36)

Gibanja študentov, ki glede na svojo specifično usmerjenost študijske smeri in programov poskušajo uveljaviti tudi različne interese, morajo svojo sedanost in prihodnost vzeti v svoje roke in začeti spodbujati samoniklost, samoorganizacijo in samoupravljanje. Zavreči morajo sodelovanje z obstoječimi predstavnškimi institucijami in raje začeti ustvarjati svoje. Le na takšen način, ki bo popolnoma transformiral in radikaliziral dominantne družbenopolitične odnose, se lahko v študentskih gibanjih znova zbudi želja po spreminjanju in izboljševanju lastnega položaja znotraj univerze. Na nujnost študentskega upora je morda še najbolj opozoril Martin Luther King ml., borec za državljanske pravice, ki je leta 1959 v *Izjavi na mladinskem pohodu za integrirane šole* študentom dejal, da kakršno koli kariero si že izberejo, vedno morajo biti hkrati tudi uporniki in borci za pravice: »Naj to postane osrednji del vašega življenja« */.../* »dalo vam bo tisti redki občutek plemenitosti, ki lahko vznikne zgolj iz ljubezni

in nesebične pomoči sočloveku« /.../ [tako] »boste iz sebe naredili veličastnejšo osebo« /.../ »in veličastnejši svet, v katerem boste živeli« (Luther King, 2008: 165).

Kljub vsem nujnim prizadevanjem študentskih gibanj, da svoj boj usmerijo na način, ki so ga študentje izbrali sami, pa je ključnega pomena, da transformirana oblika delovanja in vplivanja ne pozabi na ugotovitve članov SDS, ki v Porthuronski izjavi razpravljajo o univerzi in družbeni spremembi. Pri tem med drugim kot bistvene poudarjajo naslednje značilnosti univerze: prvič, univerza je spregledan sedež vpliva; drugič, univerza je v izjemno kompleksni realnosti središčna institucija za organiziranje, ocenjevanje in prenašanje vedenja; in tretjič, univerza je edina institucija, ki je odprta za participacijo posameznikov z domala kakršnimi koli nazori in hkrati zaradi družbene relevance, dostopnosti do vedenja in notranje odprtosti potencialni temelj in gibalno družbenih sprememb (Hayden idr., 1986: 584–587).

Na tem mestu mora biti vloga univerze obravnavana na takšen način, ki omogoča nekonvencionalno obliko sodelovanja znotraj izobraževalnih ustanov. Z bojem in neposrednim zavzetjem strani si morajo študentska gibanja namreč izboriti svoj položaj, ki jim s pomočjo demokratičnih vzvodov neposredne akcije in participacije omogoča, da lahko začnejo izkoriščati zgoraj omenjene značilnosti in predvsem prednosti univerze. Na tej točki mora biti vzpostavljen »svoboden« odnos, ki ga na dveh ravneh v šestdesetih poudarja že družbeno gibanje *Free Speech Movement*: prvič, študentje morajo imeti možnost, da lahko svoje politične ideje in koncepte predstavijo brez kakršnih koli zadržkov in bojazni, da bi bili za to kaznovani; in drugič, svoboda govora in izražanja političnih stališč mora potekati skozi odprto komunikacijo, ki presega obstoječi okvir in opogumlja posameznike, da izrazijo svoja politična prepričanja (Breines, 1989: 42).

Ker pa »se nihče ne odpove svojim privilegijem brez močnega odpora« (Luther King, 2008: 91), je utopično pričakovati, da bi si lahko študentska gibanja izborila svoje pravice brez konstantnega, vsakodnevnega družbenega boja z institucijami, ki jih – četudi bodo postavile svoje avtonomne oblike delovanja – še vedno neposredno obkrožajo. Tom Hayden, eden izmed voditeljev SDS, poudarja, da se študent ne sme izobraževati zgolj kot študent sam po sebi, temveč kot človek, ki ga stvari dejansko tudi zanimajo in za katere mu je mar: »Dovoli svojim idejam, da postanejo del tvojega življenja, in tvojemu življenju, da postane del tvojih idej.« (Breines, 1989: 101) Podobno je dodal tudi Paul Potter, prav tako član SDS, ki je v brošuri z naslovom *The Intellectual as an Agent of Social Change* lucidno opozoril na vlogo intelektualcev, ki morajo svoj prostor iskati v družbenih gibanjih: »v politični akciji in agitaciji« (ibid.).

S pomočjo vzvodov participativne demokracije se mora tako vzpostaviti prostor, ki ne bo zgolj ena izmed alternativnih oblik ureditve in organiziranja, temveč območje odprtih dimenzij, ki bo v vsakem trenutku pripravljeno sprejeti nove ideje, koncepte in poglede, da bi se lahko odprlo novo obzorje možnosti svobodnega in enakopravnega sodelovanja posameznikov znotraj različnih študentskih gibanj.

Transcendiranje lastnih interesov

Kot je bilo na kratko nakazano že v uvodnih vrsticah, je treba na vlogo študentskega gibanja gledati veliko širše in vztrajati, da je preprosta razlaga njihovega delovanja znotraj prostora izobraževalnih institucij preozka, saj bi študentsko gibanje tako uveljavljalo zgolj lastne interese. V želji po transformaciji družbe kot celote bi bila takšna oblika delovanja povsem nezadostna.

Holloway (2010) ponudi v tem kontekstu luciden primer delovanja zapatistov, staroselskega gibanja v mehiški pokrajini Chiapas, ki pravijo »mi smo domorodci, vendar smo več kot to«. Izjava jasno kaže na nujnost globalnega vidika in transcendiranja lokalne ravni in identitete, če želimo ustvariti nov svet, »zasnovan na vzajemnem priznanju dostojanstva«. Šele globalna dimenzija posameznega gibanja pomeni resno grožnjo (globalnemu) kapitalizmu.

Na enak način je na primer treba gledati tudi na gibanja šestdesetih, kjer ne smemo gledati na boj za pravice Afroameričanov zgolj kot na boj za pravice omenjene populacije, temveč kot na prizadevanje, da bi v novih družbenih odnosih imeli enake pravice vsi posamezniki ne glede na raso oziroma barvo kože. Enako velja tudi za feministično gibanje, ki se ne bori zgolj za pravice ženskega spola, temveč za svet, v katerem bo delitev ljudi v posamezne kategorije odpravljena, itd.

Študentsko gibanje samo po sebi tako ne more zamajati temeljev obstoječe ureditve, vsekakor pa je lahko zelo pomemben člen v skupnem boju proti vsakršni obliki oblasti. Po zgledu zapatistov bi se lahko v okviru študentskega gibanja prevzelo geslo, ki se ponuja kar samo: »Mi smo univerza, vendar smo več kot to.« Pri tem je ključnega pomena, da so študentska gibanja sposobna spoznati tudi preostale progresivne skupine, ki sicer delujejo na drugih področjih. Ravno povezava z družbenimi gibanji, ki se prav tako zoperstavljajo komandi, se zdi nujno dejstvo v boju za doseganje družbenih sprememb.

Totalitarnim inklinacijam vodilnega svetovnega nazora se morajo tako postaviti nasproti različni »žepi upora« (Marcos, 2002), ki odpirajo nova obzorja družbenih bojev, »ki se dotikajo in razhajajo, vplivajo drug na drugega (...) [ter tako] ustvarjajo kaos razpok« (Holloway, 2010), v katerih nastaja možnost konstelacije novih, avtonomnih in emancipatornih oblik družbenega delovanja. Pri tem je obenem nujno, da v množici bojev skupnosti v uporabi niso zreducirane na postavko univerzalnega boja, temveč jim mora biti znotraj tega spopada omogočen prostor, da ohranjajo svojo partikularnost v »svetu mnogoterih svetov« (EZLN, 2005).

Alternativni politični koncepti, ki jih predstavljajo mnogoteri družbeni gibanja, se morajo poistovetiti s tistimi oblikami družbenega boja, ki temeljijo na dveh ključnih značilnostih: na poziciji *reakcije* na eni strani in na poziciji *kreacije* na drugi. Pri tem je bistveno, da se skupnost v uporabi v prvem primeru pridruži množstvu bojev v gibanju proti ideologiji neoliberalizma, ki si želijo doseči družbeno transformacijo (*defenzivna* pozicija), v drugem primeru pa družbeno gibanje emancipacije z nekonvencionalnimi in nekonformnimi pristopi ne ostanejo zgolj podrejeni akterji v verigi kapitalistične proizvodnje, temveč postanejo avtonomni subjekti samoorganizirane produkcije družbene in politične ureditve (*ofenzivna* pozicija).

Refleksija mogočih teorij in praks osvoboditve

Kropotkin (1986: 264) takole odgovarja na vprašanje, ali moramo obravnavati ideal prihodnje ureditve: »Mislim, da moramo. Najprej zato, ker je mogoče z idealom izraziti svoje upe, težnje in cilje ne glede na praktične omejitve in uspeh v njihovem uresničevanju, ki je povsem odvisen od zunanjih vzrokov. Drugič, ker je iz ideala mogoče spoznati, koliko smo okuženi s starimi predsodki in hotenji. Če so nam nekatere sestavine življenja tako svete, da si o njih ne upamo podvomiti niti takrat, ko obravnavamo ideale, kakšna bo naša hrabrost šele pri njihovem praktičnem odpravljanju«. Če Kropotkinove misli apliciramo na delovanje študentskih gibanj, moramo opozoriti na nujnost postavljanja alternativnih rešitev, ki gredo onkraj klasičnega nabora

ponujenih vzvodov spreminjanja družbenopolitične realnosti. Poleg tega je vsekakor potrebno, da gibanja študentov temeljijo na permanentnem odkrivanju različnih konceptov ter mislijo in napadajo tudi širša družbena vprašanja, ki nimajo neposrednega stika s samo problematiko študentov in univerze. Transformacija in radikalizacija delovanja študentskih gibanj morata tako slediti združevanju različnih tokov, v katerih obstaja pluralnost pogledov, praks, rešitev ... o določenem vprašanju.

Študentska gibanja (in univerza) se bodo lotevala napačne naloge, če bodo zaradi svoje specifične vloge v procesu izobraževanja in napredka znanosti težila h graditvi neke »velike teorije« (*high theory*), po kateri naj bi bilo v praksi mogoče priti do družbene transformacije in drugačne ureditve. Takšna možnost bi bila izvedljiva zgolj, če bi bila dinamika družbenopolitičnih procesov vseskozi konstantna, njena vsebina pa vedno povsem enaka. Takšne realnosti ni bilo nikoli v zgodovini, naivnost takšnih predvidevanj za prihodnost je seveda neskončna. Zato je bolj smiselno, če si študentska gibanja – v sodelovanju z drugimi progresivnimi skupinami – začnejo prizadevati za postavitve »majhne teorije« (*low theory*), ki se bo takoj sposobna spopasti z resničnimi in najnujnejšimi vprašanji (Graeber, 2004: 9).

Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi bil vsakršen poizkus upora in alternative uspešen že sam po sebi. Nepredvidljivost posameznih situacij jasno kaže, da se lahko nekateri koncepti in ideje od začetka kažejo kot uspešni, v poznejših fazah pa postanejo neuporabni ali celo napačni. Lahko se zgodi tudi nasprotno, zato je nujna nenehna refleksija delovanja, ki se vedno znova sprašuje o ustreznosti metod, sredstev in ciljev upora.

Hkrati bi bilo napačno čakati, da se za začetek sprememb izpolnijo vse ugodne okoliščine. Za njihov nastop je namreč potreben družbenopolitični boj, v katerem je treba iskati vzvode za pospešitev ustvarjanja potrebnih razmer. Daniel Cohn-Bendit, eden izmed voditeljev študentskega gibanja v Franciji, v tem kontekstu zavzema pozicijo eksperimentiranja, ki bo prelomila z obstoječimi praksami in zagotovo ne bo trajala večno. Takšne oblike novih pristopov pa bodo zagotovo odkrile vsaj majhen del možnosti, ki lahko dokažejo, da lahko obstaja tudi nekaj povsem drugačnega od obstoječe realnosti (Breines, 1989: 30).

Relevantnost študentskega boja tukaj in zdaj se zdi izjemno pomembna predvsem zato, ker lahko gibanja študentov, ki bi imela širok (globalni) učinek, ogrozijo prihodnost, ki si jo (globalne) oblastniške strukture na vse pretege želijo v svojo korist določiti in zapečatiti že danes. Progresivna družbena gibanja so v zgodovini na številnih področjih poskrbela, da so nekatere ravni bojev že stvar preteklosti, a vseeno jih bo treba večino še izbojevati. Družbena gibanja morajo težiti k podajanju širšega pogleda in kritike obstoječega sistema, ki se ne ustavlja ob vsaki etapni zmagi ali porazu, temveč družbeno realnost in napredek obravnava kot nedokončan projekt, ki si mora vseskozi prizadevati za dopolnitev, nadgradnjo in izpopolnjevanje.

Alternativne družbene prakse se morajo odpovedati iskanju svobode, enakosti, demokracije ... na mestih, kjer (skoraj) ne obstaja možnost, da bi te (človekove) pravice dejansko tudi našli. Šele koncept povrnitve odvzetega, ki bo radikalno drugačen in ki bo spreminjal svet brez boja za oblast, lahko privede do bistvenih družbenih sprememb in transformacije obstoječe družbene ureditve. Študentska gibanja so lahko v tem kontekstu pomemben dejavnik družbenega napredka: sama zase lahko dosežejo le manjše spremembe, ki bodo kaj hitro zajezene v okviru še dovoljenega in zaželenega. V sodelovanju in oplajanju različnih družbenih gibanj pa lahko najdejo neizpodbitno revolucionarno moč, ki bo prelomila z neizogibnostjo današnje realnosti.

Literatura

- ALTHUSSER, L. (2000). *Izbrani spisi*. Ljubljana, *cf.
- BREINES, W. (1989). *Community and Organization in the New Left, 1962-1968. The Great Refusal*. London, Rutgers University Press.
- EZLN (2005). Šesta deklaracija iz Lakadonskega pragozda. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXXIII (222): 11–23.
- FARBER, J. (1998). The student as nigger. *Ry4an: readings*. Dostopno prek: <http://ry4an.org/readings/short/student/> (21. junij 2011).
- GRAEBER, D. (2004). *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago, Prickly Paradigm Press.
- HAYDEN, T. IN DR. (1986). Porthuronska izjava. V *Antologija anarhizma 2*, ur. Rudi Rizman in Mitja Maruško, 578–586. Ljubljana, Krtina.
- HAYDEN, T. (2005). *The Port Huron Statement. The visionary call of the 1960s revolution*. New York, Thunder's Mouth Press.
- HOLLOWAY, J. (2010). 1968 in vrata do novih svetov. *Turbulence*, 9. januar. Dostopno prek: <http://turbulence.org.uk/2010/01/slovenian-translation-of-john-holloways-1968-and-doors-to-new-worlds/> (1. april 2011).
- KROPOTKIN, P. (1986). Vzajemna pomoč. V *Antologija anarhizma 2*, ur. Rudi Rizman in Mitja Maruško, 329–333. Ljubljana, Krtina.
- LUTHER KING, M. (2008). *Autobiografija*. Ljubljana, Sanje.
- MARCOS, S. (2002). Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke: Neoliberalizem kot sestavljanke: brezplodna globalna enotnost, ki razdvaja in pogublja narode. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXX (209–210): 37–58.
- WALLERSTEIN, I. (2006). *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: *cf.
- ZADNIKAR, D. (2001). Šola pod liberalizmom. V *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXXIX (202–203): 55–71.